

SZAUDER JÓZSEF: AZ ÉJ ÉS A CSILLAGOK

Tanulmányok Csokonairól. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Szauder Mária. Bp. 1980. Akadémiai K. 386 l.

Három nagymonográfiát szándékozott írni Szauder József a XVIII–XIX. századforduló három, hozzá legközelebb álló hazai íróegyeniségéről. Csokonai, Kazinczy és Kölcsey életművéről tervezett szintéziseiben az európai felvilágosodás, illetve a romantikába áthajló neoklasszicizmus eszméi jegyében megújuló magyar műveltség kialakulását kívánta feltárni: egy újfajta, korszerű magyarságszmény születését és szembefordulását az elavult, tradicionális és hierarchikus feudális világképpel. Ez a három nagymonográfia Szauder József fájdalmasan korai halála miatt nem készülhetett el, de a ritka erudícióval rendelkező tudós több évtizedes munkája a további kutatás számára alapvetően kijelölte a monografikus művek elkészítésének irányelveit és szellemi erővonalait. Csokonairól posztumuszán közreadott tanulmányorozatában már voltaképp sok vonatkozásban előttünk is áll e szintetikus fejlődésrajznak mind alapzata, mind épületének váza: töredékességében is messze a legértékesebb eredménye ez a Csokonai-kutatásnak.

Az éj és a csillagok című kötet jóval több a költőről szóló tanulmányok együttesénél: szervesen és koherensen egymásra építkező, folytatólagosan kiszélesülő és elmélyülő írásoknak az életmű teljességét folyvást éreztető szövedékét olvashatjuk, hol az értekezések nemcsak elvégzik a címben megjelölt monográfiafejezet kidolgozását, hanem annál többet nyújtanak: mintegy kinagyítva, mikrofilológiai igényességgel elemzik tárgyukat, az életmű egy-egy részletében az egész Csokonai-jelenség legfontosabb eszmei-esztétikai összetevőit világítva meg. S végül még ennél is többet érnek el: a műveket, fejlődésbeli összetevőket akként vizsgálják, hogy egyszersmind élményszerűen és távolatosan beavatják az olvasót a hazai felvilágosodás szellemi aurájának, gondolati mozgásfolyamatainak lényegébe is.

A kötet tizenkét tanulmányában plasztikusan kirajzolódnak Szauder József kiváló irodalomtörténetírói erényei. Mind a tizenkettő mélyfűrészo-

kat végez hallatlan alapossággal, a legtöbb esetben vadonatúj összefüggéseket villantva elének. Azt tárják fel, amit eddig senki sem ismert, s úgy, hogy az új anyag bemutatásával az életmű eddig ismeretes irányai, tendenciái is új megvilágítást kapnak. Szauder József azért vállalkozott az életműrészek, téma- és problémakörök eddig példátlan precizségű elemzésére, hogy általa minél sokrétűbben érzékeltesse: a magyar felvilágosodás legnagyobb költőjének eredményei mögött sorra az európai műveltség korszerű eszmei és esztétikai tájékozódásának, valóságértelmezésének alkotó áthasonítása, a hazai eszmélkedésnek európai hullámhosszra való kapcsolódása állott. Vizsgálódásai mindenekelőtt eszmetörténeti jellegűek voltak, a világkép átalakulására összpontosultak: a *gondolkodó költőt*, a filozofikus lírikust, a nagy emberi eszmék és eszmények poétáját állítják középpontba, ugyanakkor Csokonai költőiségére, művészi invenciójára is erős fényt hull. Szauder rendkívül mély és összetett dialektikával vizsgálódik: a legapróbb részmozzanatokot is úgy analizálja, hogy a jelenségek mögött ott érezzük a széles ívű folyamatokat – a felvilágosodás sodrában előrelépő társadalom és kultúra totalitását. Módszere, hogy a hazai törekvéseket mindegyre a francia, olasz, német stb. szemléleti-ideológiai változások recepciójának önállóan fejlődésükéig mutatja be, eleve dinamizálja és folytonos feszültségben tartja az anyagot, köréje szellemi erőteret indukál, villódzóan elevénné teszi haza és nagyvilág közt a szellem egykori útjának megjelenítését. Szauder József Csokonaija nemcsak egy nagy magyar költő portréja, hanem az európai gondolkodástörténet egyik kimagasló alakjának árnyalatosságában izgalmas arcképe is. Egyetértek a kötet utószavát író Bíró Ferencel: Szauder József mérhetetlenül gondos részletanalíziseit azért végezte el, hogy azok eredményei alapján egy újfajta, egy minden ízében európai magyarságideált hordozó, a hazai irodalmi műveltséget a nagyvilágba elszakíthatatlanul be-

építő szintézist valósíthasson meg. Erről egyébként kötetének egyik tanulmányában ő maga is nyíltan vallomást tesz: „... lehetetlennek látom Csokonainak, a költőnek és gondolkodónak megismerését anélkül, hogy műveltségét a maga sajátos összetettségében fel ne tárni, és meg ne állapítanánk azokat a folyamatokat, melyekben a kapott impulzus, tanult ismeretanyag nemcsak önálló műveltséggé és világképpé hasonult át, hanem a költői alkotásnak tárgyi, sőt gondolati alapjává, kiindulópontjává lett”.

Az *Éj és a csillagok* tanulmányainak egyként megragadó vonása az a bensőséges vonzódás, amellyel a szerző a kultúrában, humánumban gazdagodó ember történeti útja iránt viselkedik. Ez az intenzív sugárzó érdeklődés hatja át már a kötetnyitó, a XVIII. század végi Debrecenről alkotott, érzékletességében kiemelkedő tanulmányt is: Szauder az ellentétek egymással vegyülő egységének, a sokféleség színváltó világának látja a korabeli cívisvárost – sorra kimutatja azokat a vonásokat, amelyek megértetik, hogy innen, s csak innen szárnyalhatott a magasba Csokonainak proteuszi változatosságú költészete. Markáns vonalakkal ábrázolja, hogy Debrecen azért lehetett szülőhelye ennek az úttörő karakternek, mert benne évszázadok óta harcolt fény a sötéttséggel, mozgás a mozdulatlansággal, újítás a mereven rögzült tradíciókkal, mert a város egyszerre volt hona a feudalizmusba való betagozódásnak és a kitörési kísérleteknek. S ezt a kettőséget érzékeli Szauder József a Kollégium világában is: a tanrend mereven hierarchikus-teologikus szellemiségét, a tanterv gépies konzervatívizmusát egyfelől, s a preceptorai rendszer szabadabb egyéniségformáló lehetőségeit, a diákközösség életvidám és ez ortodoxiától függetlenül magatartásformáit másfelől. A költő tehát eszmélődése kezdetétől fogva a dogmatikus reakció és az új, világiasodó műveltség kontrasztjában nőtt fel, a szűkös-megcsontosodott kollektivitás és a szabadságukért lehetőségeik szerint fellépő egyéniségek harcának tanújaként, majd részese-ként – jeleníti meg a költő ifjúságának alaptényezőit, a szülőföld szellemi dichotómiáját és dilemmáit Szauder József.

Elemzéseit odahatnak, hogy a költő-gondolkodó teljesítményét az eddiginél is magasabbra kell értékelnünk. Az iskolai oktatósról adott összképéből ugyanis kiderül, hogy Csokonai kifejezetten a már teljességgel anakronisztikussá vált deákos-iskolás klasszicizmus alapeszméin nevelkedett fel, teljességgel feudális karakterű műveltséget kapott indulásul. Jellegzetesen poéziselle-

nes, a szépirodalmat a tudós erudíció és az egyháziasság tutorsága alá helyező szellemiséget. Szauder sorra megvizsgálja a kor közhasználatú tankönyveit, elének vetítve mindazt a moralizáló és formalista költészetfelfogást, amelynek a költő életműve végül is szöges ellentétévé vált – jóllehet ez iskolás klasszicizmus egyes nyomai kritikái gondolkodásából végig nem tűntek el egészen. Az ifjúkorban adaptált imitációs poétikát ugyanis Csokonai – nagyszerű költői gyakorlata ellenére – haláláig részben magáénak vallotta, – ez egyszeremind azt a nagyfokú ízlés- és költészetszemléleti váltást is tanúsítja, amelyet a halála utáni évtizedekben kritikai gondolkodásunk Kazinczy, Kölcsey és Berzsenyi égése alatt megvalósított.

Ez az igazító kettősség a költő egyik legfőbb vonzereje Szauder József szemében – az, hogy nála régi és új, klasszicista és antiklasszikus emóciók nemcsak egymás mellett, de nemegyszer egymást áthatva, polemizáló ellentmondásként vannak jelen, az új nemegyszer a régi burkában jelentkezik. Ihlet, élmény, egyéniség, képzelet, szubjektivitás, érzelmi affektivitás, lélekkifejezés – a romantika majdani vezérgéi – e klasszicista poétikától még idegenek, gyakorlatában azonban Csokonai minduntalan képes volt áttörni a konvencionális hagyományburkát. A kötet másik kritikátörténeti tanulmánya, a *Csokonai poétikájához* még érdekesebben mutatja fel ezt a költészetszemléleti ellentmondásosságot, kétféle gondolkodást. Az imitációs klasszicizmust elfogadó dolgozatai mellett ugyanis más írásaiban Csokonai idehaza az elsők között hirdette meg a költészet, a szép autonómiájának, a teremtő költőiségnek éppen nem klasszicista princípiumait. Horatius évezredek elveinek hű propagálása mellett másutt Rousseau, Young tételeit közvetítette, sőt herderiánus típusú gondolatokat is megszólaltatott. Szauder Józsefnek e tanulmánya Csokonait mint az eredetiségelv egyik legkorábbi hazai képviselőjét ismerteti meg az olvasóval. Műveltségének olyan komponenseit tárja fel, amelyek az antikvitás kultuszától eltérően új, keleti, illetve északi, tehát az „érintetlen, romlatlan, őseréjű” stb. emberség felé való tájékozódásáról vallanak. Lowth püspök héber költészetéről szóló művének Michaelis-féle kiadása, illetve William Jonesnak az ázsiai poézisről írott munkája az a két alkotás, mely a tanulmány biznyságai szerint kimozgatta a költészetfelfogás megszokott vájataiból Csokonai szemléletvilágát. Létrehozva egy oly ambiguitást, múlt és jövő oly szimbiózisát, mely a hazai kritikai gondolkodás történetére későbbi korszakokban is elsődlegesen jellemző

lesz. Szauder mesteri filológiai és ideológiai érzékel mutatja ki, hogy jóllehet a költő aligha ismerte Herdert, tőle függetlenül is sok tekintetben hozzá hasonló képzet- és szempontkincset alakított ki magának – egy olyan aranykor utáni vágy megnyilvánulásaként, hol az új költészet-eszmény már egy új társadalom iránti sóvárgást foglalt magába. Lowth és Jones egyaránt egy oly ideálvilág utáni ábráznak adtak ösztönzést Csokonai eszmélkedésében, hol a szabadság és az egyenlőség uralkodik, hol nincsenek címek és címerek, hol mindenki maga tartja el magát. Egy ősi, romlatlan demokrácia álomképével ruházták fel tehát. Ennek jelentősége pedig a jövő szempontjából úgyszintén messze előremutató, hiszen a hajdanvolt Árkádia, az elveszett emberi egység megtalálásának utópisztikus illúziója munkál majd a reformkor alapvető kulturális mozgalma, az irodalmi népiesség, a nemesi nemzetet a rendiségén kívül álló néptömegekkel összefogó irodalmiság mélyén is.

Hasonlóképp revelálóan izgalmas módon tárgyalja Szauder *Sententia és pictura* című tanulmányában Csokonai zsengeit, szintúgy árnyalatosan rekonstruálva azt a folyamatot, amint az eredeti és fokozatosan kiépülő tehetség áttöri a készen kapott gondolkodásbeli-izlésbeli kereteket. Itt újra élénk villan a Csokonai-féle kelettség: e zsengekben egyszerre marad meg az iskolás sententia-versek évszázados verselő gyakorlatában, s szabadtítja fel énjét a pictura művészi praxisával, a szemlélt világ képi megelevenítésével, az egyediség érzékletes festésével. Ez a tanulmány is jelzi egyébként, hogy Szauder Józsefet mennyire az ember és a művész öntudatra ébredésének processzusa érdekelte mindenekelőtt, az ifjúság érlelődésének folyamata, a sajtószereplés kiválása, s az idegen minták, művelődési élmények szerepe e magára találásban-önállósulásban. Utolérhetően volt annak érzékeny kitapintásában, hogy milyen hatások, sugallatok katalizálják a fiatal alkotók önnön karakterüket kikristályosító belső mozgását.

Három tanulmányban, a *Csokonai és Metastasio* címűben, *A csókok* elemzésében s „*Az estve*” és „*Az álom*” keletkezése felfejtésében sikerült ez a legmagasabb szinten. Szauder Józsefet komparatistikai fogékonysága, bölcséleti tudása s nem utolsósorban lélektani-esztétikai fejlődésérzéke e műveiben mintaszerű eredményekhez vezette el. A Metastasio-repciót vizsgálva elsőként figyelt fel arra, hogy 1791–1793 között milyen változások történtek a költő műhelyében, hogy annak kiterjedt műfordítói gyakorlata mint

segítette elő a szuverén világgép és hangnem megtalálását. Szauder itt azután igazán elemében lehetett: a számára legkedvesebb két kultúra, a magyar és az olasz termékenyítő kapcsolódását vizsgálhatta, tetten érte, hogy a minta, a modell közvetítése mint válik egy autonóm fejlődés felgyorsítójává, s hogy a művészi érték más közegben mivé alakul, transzponálódik. Tudósi és pedagógusi vénája egyaránt kielégülhetett – nyomon követhette, hogyan búvik ki a bábból az összehasonlíthatatlan szépségű pillangó. Eltekintve attól, hogy e Metastasio-fordításokat hitelesen és tüzetesen ő vizsgálta meg először, s meggyőzően jelezte bennük *A csókok* művészi prózájának genezisést, ritka érzékenységgel tudta bemutatni azt is, hogy mindenekelőtt e fordítások váltják ki Csokonaiból önnön lelkeségének nyíltabb, elevebb és feltétlenebb megnyilatkozásait, mozdítják elő nála önmegismerésének, mai divatos szóval élve személyiségidentitásának határozott tudatosítását. Amikor Szauder rendre érzékelteti, mint villan fel e fordításokban a későbbi nagy költészet megannyi csírája, ihletelőzménye, magartáseleme, valóban remekel: láthatóvá teszi a láthatatlant, hallhatóvá a fű növést.

A megtalált bizonyosság, a saját hang és látás kialakulása segíti hozzá Szauder interpretációja szerint Csokonait ahhoz, hogy az önállóvá vált alkotóerő immár sajtószereplésnek legyen megszólaltatója. Ennek birtokában válik a költő – *A csókok* elemzése győz meg erről – a köznapi emberség fölé emelkedő poétai ideálvilágnak, s vele a szépség és a boldogság keresésének felvilágosult-humanista lírikusává. *A csókok* analízise azt a Csokonait eleveníti meg az olvasók előtt, aki az emberi élet értelmét immár az öntörvényű szépség élvezésében, az életben való fellelésében látta, másrészt a boldogságot csakis az emberben, a minden transzcendens erőtlől és kötelektől szabad, autonóm egyénben és közösségben kereste. A korabeli hűbéri valóság és műveltségesség tagadóját jeleníti meg itt Szauder, azt a gondolkodó alkotót, aki merőben elutasítja magától a nacionalista dicsekvés, a hatalmi erőszak, a társadalmi elnyomás feudális gyakorlatát, aki „nem hős, hanem csak ember” kíván lenni, s ennek megvalósításáért az emberiség jövőjéig aranykorához apellál. Egy másik, magasabb világ képe tűnik fel e nagyszerű poézisben – világa, hol mindenkinek megadatik a szabadság és a szépség, hol bárki elérkezhet a boldogság szigetére. Csokonainak Bessenyei volt az egyetlen magyar elődje – minősíti a költőt Szauder. Ő pedig az érett Kőlcsey, majd a roman-

tikus népiességben megújuló reformkori költészet egyik iránymutatója lett – tesszük hozzá mi.

Az éj és a csillagok legjáva tanulmányai tehát egy új embertípus és egy új világrend költőjének portréját rajzolják meg előttünk. Sehol oly megragadóan, mint a kötet csúcspontját jelentő „*Az este*” és „*Az á. n.*” című értekezésben, mely valósággal összegzi mindazt az eszmei szándékot, indíttatást, aspirációt, ami Szauder József tevékenységének évtizedeken át mozgatója volt. E tanulmányában ő is eléri azt a célt, amit költőhőse maga elé tűzött: „teremt... a semmiből világokat”. Ő volt ugyanis az első kutató, aki érdemben szólt e forradalmi, illetve materialista nagyversek eszmei előzményeiről, a *fiziko-teológia*, illetve a „létezők láncolata” deista filozófiai irányzatairól, amelyek indulásakor Csokonai világnézeti fejlődését is nagymértékben áthatották. Pályája kezdetén a költő is osztotta azt a felfogást, hogy az egész természeti világmindenség az emberért teremtett, s hogy a kozmoszban egymáshoz kapcsolódó, láncszerű rend és szabályos létezés van, egymást folytató létezők teljessége. Az e tanítások nyomán felburjánzó természetleíró költészetben nőtt fel a pályakezdő Csokonai, ennek darabjaiból, mindenekelőtt Hervey Péczeli-féle fordításából (1790) sajátította el a természetet érzéki gyönyörűségeinek, fényeinek, színeinek, illatainak áhítatosan szenzualista és vitalista magasztalását. S a fiziko-teológiának e külsőséges leíró-termeszetrjongó kerete akkor is megmaradt Csokonainál – fejti ki káprázatos intuícióval Szauder József – amikor az már egészen más világnézeti tartalmaknak vált hordozójává. A Sander-féle fiziko-teológiai kézikönyvben megjelent tizenegy Csokonai-fordítás (1794) továbbra is változatlanul a Herveyre támaszkodó költői gyakorlatról tanúskodik, de e keretben merőben megváltozik az addigi hervey-s teleologikus-istenes világkép: a költő immár úgy magasztalja a szép természetet, hogy közben megfeledekzik az Isten dicséretéről, kiiktatja művéből a világok alkotóját még mint az első lökés kezdeményezőjét is. Hervey stílusában egy Herveytől merőben idegen ideológiai tendencia

jelenik meg: Rousseau, Voltaire és d’Holbach radikális tanításai – a kiindulópontnak, a fiziko-teológia és a „lét láncolata” kompromisszumos, minden nagyobb mérvű változtatástól óvó doktrínáinak teljes megtagadásával. Így jut el Csokonai a régi poétai köntösben egy idehaza egészen új, de az akkori európai gondolkodásban is ritka bátorságú és következményű költői világmagyarázatig – oly értelmezésig, mely kizárólag az ember tevékenységéből és az anyag körmozgásából vezeti le mindazt, amit az élet, a valóság jelent a halandó lények, mindenekelőtt az ember számára. Azaz a két Csokonai-nagyvers eszmei genezisének feltárása ismét csak azt a „megszüntetve megőrző”, „megtartva előrelépő” karakterisztikáját mutatja a hazai ideológiai fejlődés általános mozgásfolyamatának, amely a XIX. században olyannyira közkeletűvé válik nálunk.

Részletesen illene méltatnom Szauder kötetének egyéb darabjait is – például a *Tempefői* szintén újszerű, az alkotás szatirikus társadalmi körképét szuggesztívan kibontó elemzését, vagy a *lélek halhatatlansága* részleteiről írott két műhelytanulmányt – mégis végezetül másról szeretnék még érdemben szólni. Arról, hogy e posztumusz kötetnek a szakmai eredményeken túl van még másfajta tanulsága is. Erkölcsi és elvi jellegű. Szauder József úgy vált a felvilágosodásnak egyik legkiválóbb tudósává, hogy gondolkodásában egészen azonosult, azonosulni tudott az irányzattal, egyénisége alaprétegévé élte annak humánumon és haladáson, morális magasrendűsége és szellemi szépségen alapuló tartalmait. Tanulmányai ennek révén nemcsak ismereteinket bővítik, hanem eszméltetnek, megvilágosítanak, emberileg nemesítenek is: az akríbia és a műgond ezen a fokon már oly etikai emelkedettséget jelez, az öntudatnak olyan tisztaságát és felelősségérzetét mutatja, amely csak a legnagyobbaknak sajátja. A szellemi embernek ezt a makulátlanul ragyogó eszmei pátoszát megőrizni és továbbvinni fájdalmas, de egyben előrelendítő örökségünk.

Fenyő István